

History & Culture

تاریخ و فرهنگ

Vol. 50, No. 1, Issue 100

سال پنجاهم، شماره ۱، شماره پیاپی ۱۰۰

Spring & Summer 2018

بهار و تابستان ۱۳۹۷، ص ۵۰-۹

DOI: <https://doi.org/10.22067/jhc.v50i1.78212>

تحلیل ویژگی‌های مضمونی، بصری و ساختاری در محراب‌های زرین‌فام دوره ایلخانی*

محمد زهدی

کارشناس ارشد پژوهش هنر، دانشگاه نیشابور

Email: m.zohdi.86@gmail.com

دکتر فرزانه فرخ‌فر^۱

استادیار دانشکده هنر، دانشگاه نیشابور

Email: farrokhfar@neyshabur.ac.ir

چکیده

در سراسر تاریخچه سفالگری و از میان تمام شیوه‌های تزئین سفال، لعاب زرین‌فام به سبب درخشش و انعکاس طلاگونه‌اش همواره مورد توجه و تحسین همگان بوده‌است. کاشی‌های طلایی یا کاشی‌های زرین‌فام با آغاز قرن ۷ق به تزئین محراب‌ها راه پیدا کردند. این شاهکارهای به جای مانده از اعصار خوارزمشاهی، مغول، ایلخانی و حتی تیموری، نشان دهنده اوج به کارگیری تکنیک‌های تزئینی برای ساخت محراب‌ها هستند؛ لیکن از میان نمونه‌های برجای مانده در دوره‌های تاریخی مختلف، محراب‌های زرین‌فام دوره ایلخانی از کثرت و تنوع بیشتری برخوردارند. از همین رو، این پژوهش می‌کوشد با رویکردی زیباشناسانه، به مطالعه اجزای کالبدی و کاربرد عناصر بصری در محراب‌های زرین‌فام دوره ایلخانی بپردازد.

پرسش مقاله حاضر این است که در اجزای کالبدی محراب‌های زرین‌فام دوره ایلخانی چه ویژگی‌هایی وجود دارد؟ برای دستیابی به پاسخ، در گام نخست تلاش شده تمامی محراب‌های زرین‌فام موجود از دوره ایلخانی شناسایی شود. سپس به منظور کشف کیفیت اجزای کالبدی آثار، ویژگی‌های مضمونی، بصری و ساختاری محراب‌های زرین‌فام این دوره تاریخی تحلیل و بررسی می‌شود. نتایج کلی تحقیق بر این نکته تأکید دارند که محراب‌های زرین‌فام دوره ایلخانی از کیفیتی مطلوب در اجزای کالبدی آثار برخوردارند، لیکن این کیفیت در ادوار

*. این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر با عنوان «بررسی سیر تحول محراب‌های زرین‌فام عصر ایلخانی» است که توسط نویسنده اول و با نظارت نویسنده دوم در دانشکده هنر دانشگاه نیشابور در سال ۱۳۹۵ به انجام رسیده است.
تاریخ وصول: ۱۳۹۷/۱۰/۱۱؛ تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۹۸/۰۲/۰۴.

پایانی دوره ایلخانی دچار افت شدیدی شده و بسیاری از ویژگی‌های مثبت و درخشان این آثار رنگ باخته است.
کلیدواژه‌ها: ایلخانیان، تزئینات معماری، محراب، کاشی زرین‌فام.

Analysis of Thematic, Visual and Structural Characteristics of the Gilded Mihrābs During Ilkhanate Era

Mohammad Zohdi

MA in Arts Studies, University of Neyshabur

Farzaneh Farokhfar (Corresponding Author)

Assistant Professor, Faculty of Art, University of Neyshabur

Abstract

Throughout the history of pottery and among all the styles of pottery decoration, gilded glaze has always fascinated people for its glow and reflection. The golden or gilded tiles began to be used for decorating mihrābs at the beginning of the 7th century. These masterpieces remaining from the Khārazmshāhi, Mongol, Ilkhanate, and even Timurid periods represent the epitome of decorative techniques utilized for the construction of mihrābs, but among the monuments remaining from various historical periods, gilded mihrābs built in the Ilkhanate period are of particular importance due to their abundance and diversity. Therefore, this research sets out to study the physical components and the application of visual elements in the gilded mihrābs built in the Ilkhanate era from an aesthetic approach. The main question of the present article is “What are the characteristics of physical components used in gilded mihrābs of the Ilkhanate period?” In order to answer this question, in the first step, all the gilded mihrābs remaining from the Ilkhanate period are investigated. Then, to analyze the quality of the physical components of these works, the thematic, visual and structural characteristics of gilded mihrābs in this historical period are analyzed. The results highlight the fact that the gilded mihrābs built during the Ilkhanate period are of desirable quality in the physical components, but this quality has deteriorated near the end of the Ilkhanate era, and many of the bright and luminous features of these works have been lost.

Keywords: Ilkhanate, Architectural decoration, Mihrāb, Gilded tiles

مقدمه

در هنر و معماری دوره ایلخانی، جزئیات بندکشی آجرها، گچ‌کاری و تزئینات کاشی‌کاری با کمال دقت و صحت در کنار آجرکاری پیشرفته دوره قبل، تداوم و رواج پیدا کرد. در این میان، محراب‌های زرین‌فام پیچیده‌ترین ساختاری هستند که هنرمندان دوره ایلخانی مبادرت به خلق آن‌ها کردند. محراب‌های دوره ایلخانی از حیث تنوع و کثرت آثار، در مقایسه با دیگر اعصار تاریخی هنر و معماری ایران، در نوع خود بی‌نظیرند. با توجه به فقدان مطالعات کافی در زمینه شناسایی محراب‌های زرین‌فام دوره ایلخانی و تحلیل کیفیت اجزای کالبدی و عناصر بصری آثار، اهداف این پژوهش بر اساس پاسخ به این موضوع استوار است: ویژگی اجزای کالبدی و عناصر بصری موجود در محراب‌های زرین‌فام دوره ایلخانی چگونه است؟ مطالعات مقدماتی درباره این آثار، این فرضیه را مطرح می‌سازد که هنرمند صنعتگر دوره ایلخانی، به تمامی زوایا و ویژگی‌های مضمونی، بصری و ساختاری محراب‌ها دقت کافی داشته و از همه قابلیت‌های موجود در جهت ارتقای سطح کیفی آثار بهره گرفته است.

اکثر مطالعات انجام شده درباره اشیاء زرین‌فام، به معرفی کاشی‌ها می‌پردازند؛ لیکن از آنجا که ذکر تمامی این منابع، از حوصله خواننده مقاله خارج است و آثار مذکور نیز در حوزه مطالعات تخصصی این پژوهش قرار نمی‌گیرند، در این جا صرفاً به منابعی که به معرفی و بررسی محراب‌های زرین‌فام پرداخته‌اند، اشاره می‌شود. پژوهش‌های مرتبط با محراب‌های زرین‌فام تنها به آثار موجود در ایران پرداخته‌اند و در این میان، محراب‌های حرم مطهر رضوی سهم بیشتری از توجه داشته است. در اغلب این منابع، نگاه به محراب‌های زرین‌فام، کلی بوده و بررسی موشکافانه و تحلیل ویژگی‌های مضمونی، بصری و ساختاری این آثار فاخر را شامل شده است. در کتاب سیر تحول محراب در معماری اسلامی از آغاز تا حمله مغول به ساختار معماری گونه محراب‌های ایرانی و مواد و مصالح آن‌ها پرداخته شده است (میراث فرهنگی، بی‌جا، ۱۳۷۶ ش). آرتور پوپ در بخشی از کتاب خود، سیری در هنر ایران، به محراب‌های ایرانی و شیوه تزئین آن‌ها اجمالاً پرداخته و تنها به گنجاندن تصاویری از محراب‌ها بسنده کرده است (علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۸۷ ش). حشمت کفیلی به صورت موردی محراب‌های زرین‌فام حرم مطهر امام هشتم (ع) را معرفی کرده است؛ ولی به بازخوانی کتیبه‌ها اکتفا کرده است («محراب‌های زرین‌فام حرم مطهر در موزه مرکزی آستان قدس رضوی»، شمس، ش ۱۸، بهار ۱۳۹۲). رباب فغفوری و حسن بلخاری قهی نیز تنها به یکی از

محراب‌های زرین‌فام موجود در ایران یعنی محراب زرین‌فام پیش روی مبارک امام رضا (ع) که به دوره خوارزمشاهیان تعلق دارد، پرداخته‌اند («تجلی حکمت اسلامی در ساختار و مضامین محراب زرین‌فام حرم مطهر رضوی»، نقش جهان، ش ۱، سال چهارم، تابستان ۱۳۹۳). نویسنده کتاب فن و هنر سفالگری اوج زرین‌فام ایرانی را منحصراً در محراب زرین‌فام می‌داند و به ویژگی‌های آن اشاره‌ای نکرده است (سمت، تهران، ۱۳۹۴ ش). اهمیت محراب‌های زرین‌فام در تاریخ هنر سفالگری و کاشی‌سازی و نقش خاندان ابی طاهرکاشانی موجب شده که بسیاری از محققان، در آثار خود به هنر زرین‌فام دوره ایلخانان مغول بپردازند و در هنگام سخن از کاشی‌های زرین‌فام، از محراب‌ها نام ببرند؛ ولیکن این پژوهشگران، برخی محراب‌ها را تنها به اختصار معرفی کرده و کیفیت آثار را تحلیل و بررسی نکرده‌اند (برای آگاهی از آن‌ها، نک: آثار طهوری، سلیمی، نیکخواه، محمدزاده میانجی، واتسون و جلالی در فهرست منابع). با این‌همه، در میان مطالعات موجود، تنها کیانوش معتقدی، صاحب کتاب خاندان ابی طاهر کاشانی (پیکره، تهران، ۱۳۹۳ ش) است که محراب‌های زرین‌فام موجود را تا به امروز از تمامی اعصار تاریخی شناسایی و گردآوری کرده است؛ لیکن این پژوهشگر نیز نگاهی موشکافانه در باب اجزای کالبدی و خصوصیات مضمونی، تصویری و ساختاری محراب‌ها نداشته است. با وجود این، می‌توان گفت که پژوهش پیش‌رو، به تمامی محراب‌های زرین‌فام دوره ایلخانی که تاکنون شناسایی شده‌اند، نگاهی ظریف و مبسوط داشته و نتایج حاصل از آن‌ها را در جداولی ارائه کرده و از این جهت، کاستی‌های مطالعات گذشته را تا حدودی جبران کرده است.

۱- محراب‌های زرین‌فام دوره ایلخانی

سنت ساسانی آراستن قلمه ستون‌ها با نقوش مغایر با کاربرد معماری، در ایران دوره اسلامی تداوم یافت. این تداوم به طور غیرمستقیم در جایگاه قنديل، در آثاری که به نقش محرابی در سده‌های بعدی پدید آمد، بدل گشت. محراب در مساجد ایران از آغاز دوره اسلامی با طرح‌ها و مواد متنوعی مانند گچ، چوب، سنگ، آجر و کاشی ساخته می‌شد. شکل رسمی و عمومی محراب‌های گچی در قرن ۶ ق عبارت بود از کادر مستطیل شکلی که دو طاق‌نما با قوس تیزه‌دار در داخل آن قرار می‌گرفت و در دو طرف طاق‌ها دو ستون سرستون‌دار قرار داشت. شکل کلی محراب‌های زرین‌فام را نیز می‌توان تقلیدی از محراب‌های گچی و سنگی دانست. این محراب‌ها که عموماً و تقریباً مسطح ساخته می‌شدند، متشکل از طاق‌نماها، ستون‌ها

و حاشیه‌های کتیبه‌دار بودند و با نقوش اسلیمی و در بعضی موارد با نقش قنبدیلی^۱ آویخته مزین می‌شدند. «با آغاز سده ۷ق، کار گذاشتن قطعات کاشی، در تزئینات داخلی و خارجی بناها، به‌ویژه در سطح روکار، رواج فراوانی یافت. طرح و نقوش گیاهی، اسلیمی و نقوش در هم تنیده هندسی و بیش از همه کتیبه‌های خوشنویسی با نوارهای مستطیل حاشیه‌ها کاملاً منطبق بود و تنها نیازمند متن‌های مقدسی بود تا کلام الهی را بر بناهای مذهبی همچون حرم مطهر رضوی در برابر چشم همگان متجلی سازد» (پوپ، ۱۵۵۱).

بدون شک در دوره ایلخانی هیچ تزئین معماری به تنوع و جذابیت تزئینات محراب‌های زرین‌فام پدید نیامده است. هر بخش از این محراب‌ها با تمام بخش‌های دیگر تفاوت داشته، ولی در نگاهی کلی، هارمونی و زیبایی چشم‌گیری دارند (معتقدی، ۱۲). در این دوره چهار نوع عمده کاشی زرین‌فام وجود داشت: کاشی محراب، کاشی لوح‌مزار، کاشی حاشیه‌ای کتیبه‌دار و کاشی‌های ستاره‌ای و صلیبی شکل. پیچیده‌ترین ساختاری که سفالگران خلق کرده‌اند، محراب‌ها بوده است. محراب‌های بزرگ مجموعه‌ای از کاشی‌های جداگانه و ردیفی از طاق‌نماها و حاشیه‌های کتیبه‌دارند. محراب‌های متوسط از دو یا چهار کاشی، به صورت یکی در بالای دیگری ساخته شده‌اند و گاه کاشی‌های محراب‌های کوچک نیز به صورت جفت خلق شده‌اند. در ادامه مجموعه محراب‌های زرین‌فام موجود از دوره ایلخانی معرفی شده‌اند.

۲- معرفی محراب‌های زرین‌فام دوره ایلخانی

اطلاعات این بخش، علاوه بر مطالعه منابع مربوط، با جست‌وجوهای فراوان کتابخانه‌ای، الکترونیکی و میدانی در آرشیو موزه‌ها و مجموعه‌های بزرگ دنیا و همچنین بازدید از برخی موزه‌های داخلی به دست آمده است. تمامی محراب‌های زرین‌فام به دست آمده از دوره ایلخانی که شامل ۱۴ مورد هستند، در این بخش معرفی می‌گردند.

محراب شماره ۱: محراب زرین‌فام امامزاده یحیی ورامین (مجموعه خصوصی دوریس دوک^۲)
مرقد امامزاده یحیی در روستای کهنه‌گل، در جنوب شرقی ورامین واقع شده است. بانی این بنا، ابو محمد حسن بن مرتضی بن حسن بن محمد بن ابی زید بوده است. با توجه به محراب کاشی زرین‌فام این بقعه و تعداد زیادی از کاشی‌های ستاره‌ای شکل این بنا که متعلق به سال‌های ۶۶۰ تا ۶۶۳ق. هستند و در

۱. نقش قنبدیل آویخته یا چراغ در مرکز محراب‌ها و لوحه‌های مزار زرین‌فام، مفهومی نمادین (نوری مقدس) دارد و به آیه ۳۵ سوره مبارکه «نور» اشاره می‌کند.

موزه‌های معروف دنیا نگهداری می‌شوند، بنای امامزاده را از آثار قرن ۷ دانسته‌اند.

بدون شک مهم‌ترین عنصر تزئینی بقعه امامزاده یحیی، محرابی زرین‌فام بوده است که کتیبه‌های کاشی‌کاری این محراب، استاد علی بن محمد بن ابی طاهر را به عنوان سازنده خود در سال ۶۶۳ ق. معرفی می‌کند.^۱ زیبایی و درخشندگی کاشی‌های ازاره و محراب غیرقابل وصف است؛ البته بخشی از کاشی‌های نفیس ازاره برداشته شده و به فروش رفته‌اند؛ همچنین محراب نفیس این بقعه در محل خود قرار ندارد و هم‌اکنون در مجموعه خصوصی خانم دوریس دوک (موزه اسلامی شانگری لا^۲)، در ایالت هاوایی آمریکا نگهداری می‌شود. در یک نگاه کلی، در بعضی نقاط این محراب اختلاف رنگی مشاهده می‌شود که نشان‌گر مرمت آن نواحی است. محراب زرین‌فام امامزاده یحیی ۳۸۴/۵ سانتی‌متر طول داشته و عرض آن ۲۲۸/۶ سانتی‌متر می‌باشد. این شاهکار ارزشمند ایرانی، یک کتیبه بزرگ و برجسته کاشی در پیرامون خود دارد که توسط نوار باریکی از کاشی‌های منقوش زرین‌فام احاطه شده است. محراب زرین‌فام امامزاده یحیی، دو طاق‌نمای بسیار زیبا داشته که هر دوی آن‌ها به شکل تیزه دار خلق شده‌اند و بر روی هر یک از آن‌ها، کتیبه‌ای از آیات قرآن کریم نقش بسته است. هر یک از این طاق‌نماها روی سرستونی گلدانی شکل قرار می‌گیرند و این سرستون‌ها در ادامه به نیم‌ستون‌هایی فاقد پایه‌ستون ختم می‌شوند. دو لچک در قسمت بالایی این طاق‌نماها اجرا شده‌اند که نقوش زیبا و برجسته اسلیمی‌ها را شامل می‌شوند. قسمت‌های میانی این طاق‌نماها نیز مملو از نقوش زیبا و برجسته اسلیمی‌ها است. فضای میان نیم‌ستون‌های بزرگ و نیم‌ستون‌های کوچک را کتیبه‌هایی پر می‌کند که بر روی آن‌ها، نقش برجسته آیات قرآنی چشم‌نوازی می‌کنند. بخش اعظم کتیبه‌هایی که میان این نیم‌ستون‌ها اجرا شده‌اند، آسیب دیده و احتمالاً، نقوش فعلی موجود در آن نواحی، در پی مرمت خلق شده‌اند. در بخش انتهایی محراب و دقیقاً میان دو نیم‌ستون کوچک‌تر، کتیبه‌ای به صورت افقی به چشم می‌خورد که نام سازنده و سال ساخت محراب بر آن نقش بسته است. در کتیبه‌های این محراب از آیات سوره‌های بقره، آل عمران، جمعه و قدر استفاده شده است. این آیات به خطوط کوفی، نسخ و ثلث اجرا شده‌اند. وضع ظاهری این محراب، نسبتاً خوب و مطلوب ارزیابی می‌شود؛ تنها نواحی مرمت شده که بدون کتیبه باقی مانده‌اند، تا حد زیادی خودنمایی می‌کنند و به همان نسبت از زیبایی اثر کاسته‌اند.

۱. درباره‌ی خاندان ابوطاهر کاشانی رک: معتقدی، کیانوش، *خاندان ابی‌طاهر کاشانی*، پیکره، تهران، ۱۳۹۳ ش.

۲. Shangri la Hawaii Museum

تصویر شماره ۱: محراب زرین فام امامزاده یحیی ورامین (<http://www.shangrilahawaii.org>)

محراب شماره ۲: قطعه‌ای از یک محراب زرین فام متوسط (موزه ویکتوریا و آلبرت لندن)

در بخش اسلامی و خاورمیانه‌ای موزه ویکتوریا و آلبرت لندن، بخشی از یک محراب زرین فام به تاریخ ۶۶۹ق وجود دارد که احتمالاً از ساخته‌های خاندان ابی طاهر کاشانی است. این قطعه از محراب زرین فام ۵۲ سانتی متر طول داشته و عرض آن ۵۷ سانتی متر است. هم‌چنین وزن این قطعه زرین فام ۲۵/۵ کیلوگرم است. متأسفانه معلوم نیست که محراب متعلق به چه بنایی است و نام خالق آن نیز مشخص نیست. این قطعه در نگاه اول، طاق‌نمایی برجسته به نظر می‌آید که با چهار قوس نسبتاً ملایم، ناحیه‌ای تیزه دار در بالاترین نقطه ایجاد کرده است. کتیبه‌ای روی این طاق‌نما به صورت مسطح چشم‌نوازی می‌کند و آیات قرآنی را به زیبایی هرچه تمام‌تر نقش کرده است. در قسمت بیرونی این طاق‌نما، دو لچک چهارضلعی اجرا شده که در هریک از آن‌ها اسلیمی‌های بسیار زیبایی به صورت برجسته خلق شده‌اند. در بخش مرکزی این قطعه، کتیبه‌ای دیده می‌شود که با برجستگی بسیار کمی، بر زمینه‌ای قهوه‌ای اجرا شده

است. نقوش گیاهی مسطحی نیز در تمامی قسمت‌های محراب مشاهده می‌شوند. رنگ‌های آبی لاجوردی، قهوه‌ای، سفید، آبی فیروزه‌ای و سیاه در این قطعه زرین‌فام به کار رفته‌اند. وضعیت ظاهری این قطعه از محراب مطلوب بوده و در کتیبه‌های آن از سوره‌های مبارکه حمد و بقره استفاده شده است.

تصویر شماره ۲: محراب زرین‌فام متوسط موزه ویکتوریا و آلبرت (<http://www.vam.ac.uk>)

محراب شماره ۳: محراب زرین‌فام کوچک (موزه والترز، بالتیمور)

این محراب زرین‌فام هم اکنون در موزه «والترز» شهر بالتیمور آمریکا نگهداری می‌شود و در شمار محراب‌های کوچک طبقه‌بندی می‌شود. ارتفاع این محراب زرین‌فام ۴۷/۲ سانتی‌متر و عرض آن ۳۶/۲ سانتی‌متر است. سال ۶۷۵ق، تاریخ ساخت این محراب کوچک، بر آن نقش شده است. متأسفانه نام خالق اثر و حتی نام محلی که محراب برای آن ساخته شده مشخص نیست. این محراب کوچک دارای دو حاشیه خارجی بوده که بیرونی‌ترین آن‌ها در واقع نواری بسیار باریک و منقوش بوده و حاشیه بعدی نواری پهن و کتیبه‌دار است. این محراب دقیقاً با همان قالبی ساخته شده که محراب زرین‌فام کوچک موجود در موزه ملی ایران با آن خلق شده است. تنها یک طاق‌نما در این محراب کوچک اجرا شده که ناحیه‌ای تیزه‌دار در بالاترین نقطه آن به چشم می‌خورد. این طاق‌نما بر روی دو سرستون محراب واقع شده و هریک از سرستون‌ها نیز به نیم ستون‌هایی متصل می‌شوند که فاقد پایه‌ستون هستند. کتیبه‌هایی در این محراب

کوچک به چشم می‌خورند که به صورت مسطح و برجسته، آیاتی از قرآن کریم را نمایان ساخته‌اند. در کتیبه‌های این محراب از خطوط ثلث و نسخ استفاده شده است. نقوشی گیاهی به صورت برجسته و مسطح در این محراب به کار گرفته شده‌اند. این محراب زرین‌فام کوچک از لحاظ وضع ظاهری شرایطی نسبتاً مطلوب دارد و تنها در بعضی نقاط، محوشدگی کتیبه‌ها و آسیب‌دیدگی لعاب مشهود است.

تصویر شماره ۳: محراب زرین‌فام کوچک موزه والترز (<http://www.thewalters.org>)

محراب شماره ۴: محراب زرین‌فام کوچک (موزه ملی ایران)^۱

علاوه بر محراب زرین‌فام امامزاده علی ابن جعفر (ع)، که جزو محراب‌های بزرگ محسوب می‌شود، محراب زرین‌فام دیگری نیز در موزه ملی ایران موجود است که در دسته محراب‌های کوچک قرار می‌گیرد. این محراب کوچک دقیقاً با همان قالبی ساخته شده که محراب زرین‌فام موجود در موزه «والترز»، با آن خلق شده است. محراب کوچک موجود در موزه ملی ایران، حدود ۴۷ سانتی‌متر ارتفاع و ۳۶ سانتی‌متر عرض دارد.

۱. National Museum of Iran

باتوجه به شباهت‌هایی که این محراب با سایر محراب‌های کوچک خصوصاً محراب موزة والترز دارد، به نظر می‌رسد این اثر ارزشمند نیز در اوایل قرن ۸ ق ساخته شده باشد. متأسفانه خالق این محراب مشخص نیست و مکانی که محراب برای آن ساخته شده نامعلوم است. این محراب کوچک دو حاشیه خارجی داشته است. حاشیه بیرونی نواری بسیار باریک و منقوش است و حاشیه دیگر که بلافاصله پس از آن اجرا شده، نواری پهن و کتیبه‌دار است.

این محراب زرین‌فام کوچک تنها یک طاق‌نما دارد که در بالاترین نقطه خود، ناحیه‌ای تیزه‌دار ایجاد کرده است. این طاق‌نما نیز بر روی دو سرستون محراب واقع شده است. هریک از سرستون‌ها به نیم‌ستون‌هایی ختم می‌شوند که فاقد هرگونه پایه‌ستون هستند. در این محراب، کتیبه‌هایی اجرا شده که به صورت مسطح و برجسته، آیاتی از قرآن کریم را جلوه‌گر ساخته‌اند. در کتیبه‌های این محراب خطوط ثلث و نسخ به کار رفته و نقوش گیاهی که در آن خود نمایی می‌کنند، صرفاً به صورت مسطح خلق شده‌اند و در آن، رنگ‌های قهوه‌ای، آبی لاجوردی، آبی فیروزه‌ای و سفید به کار رفته است. وضع ظاهری این محراب کوچک نیز نسبتاً مطلوب است و تنها در برخی از قسمت‌های کتیبه‌ها، پاشیدگی رنگ و همچنین محوشدگی مشاهده می‌شود.

تصویر شماره ۴: محراب زرین‌فام موزة ملی ایران (<http://www.nmi.ichto.ir>)

محراب شماره ۵: خشت مرکزی محراب زرین فام (مجموعه خصوصی دیوید، کپنهاگ)^۱

این خشت مرکزی که هم اکنون در مجموعه خصوصی هنرهای اسلامی دیوید در شهر کپنهاگ دانمارک نگهداری می‌شود، از دو قطعه زرین فام تشکیل شده است. ارتفاع این قطعه زرین فام ۷۶ سانتی متر و عرض آن، ۷۴ سانتی متر است و به اواخر قرن ۷ ق تعلق دارد.

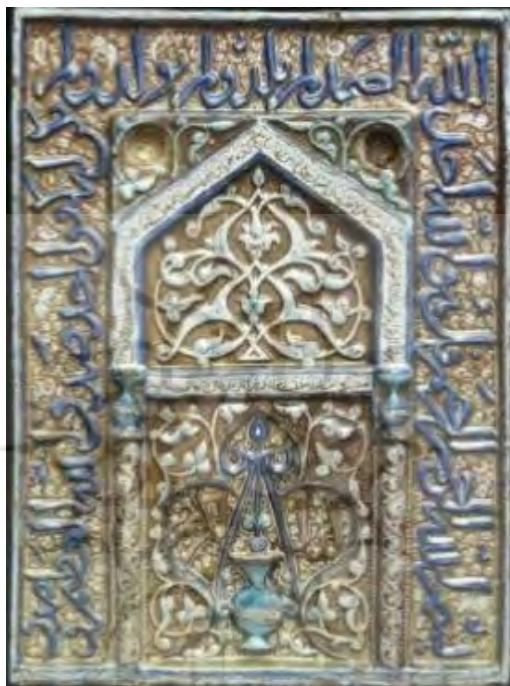
تصویر شماره ۵: محراب زرین فام مجموعه خصوصی دیوید، کپنهاگ (<http://www.davidmus.dk>)

متأسفانه نام سازنده این اثر و همچنین محلی که این محراب برای آن ساخته شده، مشخص نیست. این خشت مرکزی زرین فام، در حقیقت صحنه‌ای است که نقوش گیاهی بسیار زیبا و متنوعی را به نمایش می‌گذارد. در این قطعه زرین فام، نقوش گیاهی به صورت برجسته و مسطح نقش شده و در تزیینات آن، از رنگ‌های قهوه‌ای روشن، آبی لاجوردی و سفید استفاده شده است. وضع ظاهری این قطعه از محراب، مطلوب ارزیابی می‌شود؛ تنها در برخی از نقاط، رنگ آبی لاجوردی، به صورت آبرنگی و رقیق پخش شده که تا حدی از زیبایی اثر کاسته است.

محراب شماره ۶: محراب زرین فام کوچک (موزه ویکتوریا و آلبرت - ۱، لندن)

این محراب جزء محراب‌های کوچک به شمار می‌آید و در حدود سال ۷۰۰ ق ساخته شده است.

متأسفانه خالق این اثر و همچنین مکانی که محراب برای آن ساخته شده، مشخص نیست. محراب زرین فام کوچک، ۶۲ سانتی متر ارتفاع و ۴۲ سانتی متر عرض دارد و هم اکنون در بخش اسلامی و خاورمیانه‌ای موزه «ویکتوریا و آلبرت» لندن نگهداری می‌شود.

تصویر شماره ۶: محراب زرین فام کوچک، موزه ویکتوریا و آلبرت (<http://www.vam.ac.uk>)

این محراب دارای دو حاشیه خارجی است. خارجی‌ترین حاشیه آن نواری بسیار باریک و منقوش بوده و حاشیه بعدی، نواری پهن و کتیبه‌دار است. کتیبه‌هایی در این محراب به چشم می‌خورند که آیات قرآنی را به خط ثلث و نسخ جلوه‌گر ساخته‌اند. این محراب کوچک تنها یک طاق‌نما داشته که در بالاترین نقطه خود، ناحیه‌ای تیزه‌دار ایجاد کرده است. این طاق‌نما بر روی دو سرستون گلدانی شکل کوچک قرار گرفته‌اند. هر یک از سرستون‌ها، به نیم ستون‌هایی متصل شده‌اند که فاقد پایه‌ستون می‌باشند. از نکات حائز اهمیت این محراب، می‌توان به قندیل برجسته‌ای اشاره کرد که توسط خطوط برجسته و نخ‌مانندی آویزان شده است. این محراب زرین فام تنها دو لچک داشته که دو حفره نسبتاً کوچک در هریک از آن‌ها مشهود

است. در این محراب، رنگ‌های قهوه‌ای، آبی لاجوردی، سفید و آبی فیروزه‌ای به کار رفته‌اند. این محراب زرین‌فام از حیث ظاهری وضع نسبتاً مطلوبی دارد و فقط در بعضی نواحی دچار آسیب و شکستگی شده است.

محراب شماره ۷: محراب زرین‌فام کوچک (موزه ویکتوریا و آلبرت - ۲، لندن)

این محراب زرین‌فام که اندکی بزرگ‌تر از دیگر محراب کوچک موجود در موزه ویکتوریا و آلبرت خلق شده، ۶۳/۵ سانتی‌متر ارتفاع و ۴۶ سانتی‌متر عرض دارد. این محراب زرین‌فام نیز جزو دسته محراب‌های کوچک طبقه‌بندی می‌شود و هم‌اکنون در بخش هنرهای اسلامی و خاورمیانه‌ای موزه «ویکتوریا و آلبرت» لندن نگهداری می‌شود.

تصویر شماره ۷: محراب زرین‌فام کوچک، موزه ویکتوریا و آلبرت (<http://www.vam.ac.uk>)

این اثر ارزشمند در حدود سال ۷۰۵ ق. ساخته شده و متأسفانه خالق آن و همچنین محلی که محراب برای آن خلق شده مشخص نیست. دو حاشیه خارجی، این محراب کوچک را احاطه کرده‌اند که بیرونی‌ترین حاشیه، نواری بسیار باریک و منقوش بوده و حاشیه بعدی نواری پهن و کتیبه‌دار می‌باشد. در کتیبه‌های این محراب، آیات قرآنی به صورت برجسته و مسطح نقش شده‌اند و در خلق آن‌ها از خطوط ثلث و نسخ استفاده شده‌است. تنها طاق‌نمای این محراب کوچک در بالاترین نقطه خود ناحیه‌ای تیزه‌دار ایجاد کرده و بر روی دو سرستون گلدانی شکل قرار گرفته‌است. هر یک از سرستون‌ها به دو نیم ستونی متصل می‌شوند که فاقد پایه ستون می‌باشند. نقوش گیاهی در این محراب چشم‌نوازی می‌کنند که به صورت برجسته و مسطح اجرا شده‌اند. هم چنین قندیلی زیبا و برجسته در این محراب به چشم می‌خورد که توسط خطوطی ظریف آویزان شده‌است. این محراب زرین‌فام تنها دو لچک داشته که در هر کدام از آن‌ها یک حفره نسبتاً کوچک خودنمایی می‌کند. رنگ‌های قهوه‌ای، آبی لاجوردی، سفید و آبی فیروزه‌ای در این محراب به کار گرفته شده‌اند. خوشبختانه وضعیت ظاهری این محراب کوچک نسبتاً مطلوب می‌باشد و تنها در قسمت‌هایی از آن محوشدگی مشهود است.

محراب شماره ۸: محراب زرین‌فام بقعه عبدالصمد اصفهانی نظنز (ویکتوریا و آلبرت - ۳)

محرابی زرین‌فام در بقعه شیخ عبدالصمد اصفهانی وجود داشته‌است که متأسفانه فقط بخشی از آن در موزه ویکتوریا و آلبرت لندن نگهداری می‌شود. در انتهای کتیبه برجسته این محراب، سال ساخت آن یعنی ۷۰۷ ق آمده‌است. متأسفانه سازنده این محراب دقیقاً مشخص نیست اما به اعتقاد اکثر باستان‌شناسان، احتمالاً ساخته یوسف بن علی بن محمد بن ابی‌طاهر کاشانی بوده‌است. در نگاه اول به این قطعه محراب زرین‌فام که ۹۲ سانتی‌متر عرض دارد، سه سطح مجزای منقوش به چشم می‌خورد که با اختلاف ارتفاع و به صورت پلکانی در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند. دو لچک منقوش که اسلیمی‌های چشم‌نوازی بر روی آن‌ها اجرا شده، در بالاترین نقطه این قطعه از محراب خلق شده‌اند. این دو لچک توسط نواری حاشیه‌ای و باریک که کتیبه‌ای قرآنی به صورت مسطح بر روی آن اجرا شده، احاطه شده‌است. در زیر لچک‌های این قطعه، طاق‌نمایی چشم‌نوازی می‌کند که کتیبه روی آن آیاتی از قرآن کریم را به صورت برجسته نقش کرده‌است.

تصویر شماره ۸: محراب زرین فام بقعه عبدالصمد اصفهانی نطنز (<http://www.vam.ac.uk>)

قسمت مرکزی این قطعه زرین فام که اسلیمی‌های برجسته و زیبایی در آن اجرا شده، با قوس‌هایی ملایم به طاق‌نما متصل می‌شود. دقیقاً در قسمت تیزه‌دار طاق‌نما و کمی مایل به چپ، لکه‌ای مشاهده می‌شود که در اثر رنگ پریدگی ایجاد شده است. در زیر این لکه و در قسمت مرکزی این قطعه از محراب، سه لکه رنگ پریده دیگر نیز به چشم می‌خورد که مرمت نشده‌اند و تا حد زیادی از زیبایی اثر کاسته‌اند. در این محراب از رنگ‌های آبی لاجوردی، سفید، سیاه و گاه آبی فیروزه‌ای استفاده شده است. همچنین آیاتی از سوره‌های مبارکه «اسراء»، و «رحمن»، بر کتیبه‌های این محراب جلوه‌گر شده‌اند.

محراب شماره ۹: محراب دربهبشت (امامزاده علی ابن جعفر قم) (موزه ملی ایران)^۱

محراب امامزاده علی بن جعفر، از ۴۵ قطعه کاشی زرین فام تشکیل شده که چند قطعه آن ربوده شده و به موزه‌های خارجی انتقال یافته است و باقی مانده قطعات در اوایل قرن اخیر از انبارهای حرم حضرت معصومه (س) به موزه ملی ایران منتقل و پس از مرمت، در تالار گنجینه دوره اسلامی نصب شد. محراب به استناد کتیبه، توسط یوسف بن علی بن محمد بن ابی طاهر به سال ۷۳۴ق ساخته شده است. این محراب

۱. National Museum of Iran

دارای دو تاریخ است: ۷۱۳ق و ۷۳۴ق. به احتمال فراوان تاریخ ۷۳۴ق صحیح است و در تاریخ ۷۱۳ق کار تزئینات بنا آغاز شده است.

تصویر شماره ۹: محراب زرین فام امامزاده علی ابن جعفر قم (دربهشت) (<http://www.nmi.ichto.ir>)

محراب زرین فام امامزاده علی بن جعفر قم زیبا، نفیس و در عین حال، از لحاظ تزئینات و تعداد کتیبه‌ها نسبت به دیگر محراب‌های هم ردیف خود مختصرتر و ساده‌تر است. این محراب ۳۲۸ سانتی‌متر طول و ۲۱۲ سانتی‌متر عرض دارد. در پیرامون این محراب ارزشمند تنها یک کتیبه بزرگ سرتاسری به چشم می‌خورد که نواری باریک از کاشی زرین فام آن را احاطه کرده است. در کتیبه‌های این محراب، آیاتی از قرآن به زیبایی هرچه تمام‌تر خلق شده‌اند. محراب زرین فام امامزاده علی بن جعفر قم دو طاق‌نما دارد که قوس هر دو به شکل تیزه‌دار اجرا شده است. هر یک از این طاق‌نماها روی سرستون‌هایی قرار گرفته‌اند که در ادامه، به نیم‌ستون‌هایی متصل می‌شوند که فاقد پایه‌ستون‌اند. بر روی این طاق‌نماها نیز کتیبه‌هایی از آیات قرآن کریم نقش بسته است. نیم‌ستون‌هایی که در امتداد سرستون‌ها قرار دارند، نقوش بسیار زیبای

اسلیمی و ختایی را در خود جای داده‌اند. در قسمت بالایی هر طاق‌نما، دو لچک اجرا شده که نقوشی برجسته از اسلیمی‌های لاجوردی دارند. کمی پایین‌تر از طاق‌نمای کوچک‌تر، کتیبه‌ای چشم‌نوازی می‌کند که به صورت پیکانی شکل اجرا شده است. درست در زیر این کتیبه پیکانی شکل، کتیبه‌ای افقی قرار گرفته که نام خالق اثر در آن نقش شده است. در کتیبه‌های این محراب، آیاتی از سوره‌های مبارکه «حمد»، «نصر» و «اعراف» به زیبایی نقش بسته است. وضع ظاهری این محراب مطلوب ارزیابی می‌شود.

محراب شماره ۱۰: خشت مرکزی محراب زرین‌فام (موزه لاکما، لس آنجلس)^۱

این خشت مرکزی به لحاظ اندازه، نوع نقوش، نوع خط و رنگ‌های به کار رفته در آن، کاملاً مشابه با خشت مرکزی محراب زرین‌فام امامزاده علی ابن جعفر قم، اثر «یوسف ابن علی»، است و به احتمال فراوان اثر همین هنرمند بوده است. از همین رو، به نظر می‌رسد این قطعه زرین‌فام، دقیقاً با همان قالبی خلق شده که خشت مرکزی محراب قم ساخته شده است. متأسفانه مشخص نیست که این محراب برای چه مکانی و در چه سالی ساخته شده است. وجود این شباهت‌ها اثبات می‌کند که تعداد آثار خاندان ابی‌طاهر، احتمالاً بیش از آثار شناخته‌شده از ایشان بوده است. این قطعه از محراب زرین‌فام، ۱۱۹/۰۶ سانتی‌متر عرض و ۱۰۲/۸۷ سانتی‌متر ارتفاع دارد. وزن آن نیز ۱۲۲/۵ کیلوگرم است. این خشت مرکزی، توسط ژان پالفسکی^۲، به موزه لاکما واقع در شهر لس آنجلس هدیه شده است.

تصویر شماره ۱۰: محراب زرین‌فام موزه لاکما (<http://www.collections.lacma.org>)

۱. Lacma Collections

۲. Joan Palevski

این اثر طاق‌نمای نسبتاً پهنی دارد که در بالاترین نقطه آن، ناحیه‌ای تیزه دار ایجاد شده است. کتیبه‌ای برجسته در این قطعه زرین‌فام آیاتی از سوره مبارکه «حشر»، را به خط کوفی تزئینی نشان می‌دهد. نقوش گیاهی به صورت برجسته و مسطح در این قطعه زرین‌فام اجرا شده که به زیبایی اثر افزوده‌اند. رنگ‌های آبی لاجوردی، آبی فیروزه‌ای، سفید و قهوه‌ای در این خشت مرکزی به کار رفته‌اند. وضع ظاهری این قطعه زرین‌فام نسبتاً مطلوب به نظر می‌رسد و تنها در بخش‌هایی از آن شکستگی‌هایی جزئی مشهود است.

محراب شماره ۱۱: محراب زرین‌فام کوچک (موزه گلبنکیان)^۱

این محراب زرین‌فام نیز در ردیف محراب‌های کوچک جای می‌گیرد و دقیقاً با همان قالب محراب زرین‌فام موجود در موزه «لوور» خلق شده است. این محراب کوچک، ۶۳ سانتی‌متر ارتفاع و ۴۷ سانتی‌متر عرض دارد. با توجه به شباهت‌های این محراب با دیگر محراب‌های کوچک، به نظر می‌رسد این اثر ارزشمند نیز در اوایل قرن ۸ ق ساخته شده است. خالق این اثر زرین‌فام، سید شمس‌الدین حسینی نجیب، از شاگردان ممتاز خاندان ابی طاهر بوده است (صدری، ۳۷).

تصویر شماره ۱۱: محراب زرین‌فام موزه گلبنکیان (<http://gulbenkian.pt>)

متأسفانه مکانی که محراب برای آن ساخته شده معلوم نیست. این محراب دو حاشیه خارجی دارد که بیرونی‌ترین حاشیه، نواری بسیار باریک و منقوش و حاشیه بعدی، نواری پهن و کتیبه‌دار است. این محراب زرین‌فام، تنها یک طاق‌نما دارد که در بالاترین نقطه خود، ناحیه‌ای تیزه‌دار ایجاد کرده و بر روی سرستون‌های گلدانی شکل قرار گرفته است. هر یک از سرستون‌ها به نیم‌ستون‌هایی فاقد پایه‌ستون ختم می‌شوند. در کتیبه‌های این محراب، آیاتی از قرآن کریم با خطوط ثلث و نسخ و به صورت مسطح و برجسته، نقش بسته است. نقوش گیاهی، به صورت مسطح و برجسته در این محراب خودنمایی می‌کنند. همچنین قندیلی زیبا و برجسته در این محراب کوچک اجرا شده که توسط خطوطی باریک آویخته شده است. یک حفرة کوچک نیز در هر یک از دو لچک این محراب مشهود است. در تزئینات این محراب، رنگ‌های قهوه‌ای، آبی لاجوردی، سفید و آبی فیروزه‌ای به کار رفته است. وضع ظاهری این محراب کوچک نیز نسبتاً خوب ارزیابی می‌شود و تنها در نقاطی از آن محوشدگی مشهود است.

محراب شماره ۱۲: محراب زرین‌فام کوچک، (موزه لوور، پاریس)^۱

این محراب زرین‌فام که جزو محراب‌های کوچک محسوب می‌شود، ۶۲ سانتی‌متر ارتفاع و ۴۵/۵ سانتی‌متر عرض دارد. این محراب دقیقاً با همان قالب محراب زرین‌فام کوچک موجود در موزه «گلبنکیان» پدید آمده است. با نظر به شباهت‌هایی که این محراب با سایر محراب‌های کوچک دارد، به نظر می‌رسد این اثر ارزشمند نیز در اوایل قرن ۸ ق ساخته شده است. متأسفانه خالق این محراب و همچنین محلی که برای آن ساخته شده، معلوم نیست. این محراب که هم‌اکنون در موزه «لوور» پاریس نگهداری می‌شود، دارای دو حاشیه خارجی است. بیرونی‌ترین آن‌ها، نواری بسیار باریک و منقوش است. حاشیه‌ای که بلافاصله بعد از آن اجرا شده، نواری پهن و کتیبه‌دار است که آیاتی از قرآن کریم را جلوه‌گر ساخته است. این محراب زرین‌فام تنها یک طاق‌نما دارد و بر آن کتیبه‌ای مشهود است. در بالاترین نقطه آن، ناحیه‌ای تیزه دار ایجاد شده است. این طاق‌نما روی دو سرستون گلدانی شکل کوچک واقع شده است. هر یک از سرستون‌های این محراب به نیم‌ستون‌هایی فاقد پایه‌ستون متصل می‌شوند. در کتیبه‌های این محراب، از خطوط ثلث و نسخ استفاده شده است. همچنین نقوش گیاهی نیز به صورت مسطح و برجسته در این اثر ارزشمند اجرا شده‌اند. در این محراب، قندیل زیبایی آویخته شده و یک حفرة در هر یک از دو لچک محراب نیز مشهود است. رنگ‌های قهوه‌ای، آبی لاجوردی، سفید و آبی فیروزه‌ای در تزئینات این محراب به

۱. Louvre Museum

کار گرفته شده‌اند. وضع ظاهری این محراب نسبتاً مطلوب بوده و تنها مناطقی از آن دچار آسیب‌دیدگی جزئی شده است.

تصویر شماره ۱۲: محراب زرین‌فام موزه لوور (<http://www.Louvre.fr>)

محراب شماره ۱۳: قطعه‌ای از محراب زرین‌فام (موزه متروپولیتن، نیویورک)^۱

این بخش از محراب، یک قطعه شکسته زرین‌فام است که هم‌اکنون در موزه متروپولیتن نیویورک نگهداری می‌شود. این قطعه زرین‌فام، مربعی است که هر یک از اضلاع آن $35/6$ سانتی‌متر طول دارند و در نیمه دوم قرن ۷ ساخته شده است. متأسفانه نام خالق این محراب و حتی مکانی که برای آن ساخته شده، مشخص نیست. در این قطعه، تنها از رنگ‌های قهوه‌ای و سفید استفاده شده و در کتیبه‌های قرآنی آن، آیاتی از سوره‌های مبارکه «حشر» و «توبه» جلوه‌گر شده است. کتیبه‌های این قطعه از محراب، با خطوط ثلث و نسخ اجرا شده‌اند. وضع ظاهری این قطعه شکسته زرین‌فام، مطلوب ارزیابی نمی‌شود.

۱. Metropolitan Museum

تصویر شماره ۱۳: محراب زرین‌فام موزه متروپولیتن (<http://www.metmuseum.org>)

محراب شماره ۱۴: بخش مرکزی و پیشانی محراب زرین‌فام نجف

قطعات محراب، شامل بخش مرکزی و پیشانی محراب زرین‌فام در «مسجد جامع سار» یا «جامع زیر دالان» متصل به حرم حضرت علی علیه‌السلام، معروف به محراب نجف است (معتقدی، ۳۰). متأسفانه هیچ‌گونه تصویری از این قطعات در دست نیست و محل نگهداری آن‌ها نیز نامشخص است؛ از این رو، در بخش بعدی این پژوهش نمی‌توان از آن‌ها سخن گفت.

۳- تحلیل و بررسی محراب‌های زرین‌فام دوره ایلخانی

در این بخش می‌کوشیم تا با رویکردی زیباشناسانه، به مطالعه اجزای کالبدی محراب‌های زرین‌فام دوره ایلخانی پردازیم. این اجزا در سه بخش کلی ویژگی‌های مضمونی، ویژگی‌های بصری و ویژگی‌های ساختاری تفکیک و تحلیل می‌شوند:

۱-۳- ویژگی‌های مضمونی

مقصود از ویژگی‌های مضمونی، مفاهیم و مضامینی است که در قالب کتیبه، در دل کاشی‌های محراب جای گرفته‌اند. در این بخش مضامین در سه دسته مضامین قرآنی، احادیث، ادعیه و گزارش‌ها (گزارش‌های مرتبط با ساخت محراب مانند نام حامی، سازنده و زمان ساخت) تقسیم و معرفی می‌شوند. درصد اشغال

کادر نوشتاری محراب، با استفاده از نرم افزار photoshop و شمارش فضای شطرنجی آن سنجیده شده و از این حیث، نتایج این بخش تقریبی است.

بررسی های این بخش نشان می دهد در تمامی محراب های زرین فام دوره ایلخانی از مضامین قرآنی استفاده شده و در این میان، تنها قطعه زرین فام کپنهاگ (محراب شماره ۵) فاقد کتیبه است. در میان محراب های دوره ایلخانی محراب شماره ۳، بیشترین سطوح کتیبه دار را در اختیار دارد و محراب های شماره ۱ و ۸ گزارش های کامل تری از حیث نام سازنده و سال ساخت را در بر دارند.

جدول شماره ۱- تحلیل ویژگی های مضمونی محراب های زرین فام دوره ایلخانی

سال ساخت	نام سازنده	نام حامی	متون ادبی		ادعیه		احادیث		مضامین قرآنی		تجزیه و تحلیل ویژگی های مضمونی
			درصد اشغال در کادر محراب	حضور/عدم حضور	درصد اشغال در کادر محراب	حضور/عدم حضور	درصد اشغال در کادر محراب	حضور/عدم حضور	درصد اشغال در کادر محراب	حضور/عدم حضور	
-	-	-	۰%	-	۰%	-	۰%	-	۵۵%	-	محراب شماره ۱
-	-	-	۰%	-	۰%	-	۰%	-	۶۰%	-	محراب شماره ۲
-	-	-	۰%	-	۰%	-	۰%	-	۸۵%	-	محراب شماره ۳
-	-	-	۰%	-	۴۰%	-	۰%	-	۴۵%	-	محراب شماره ۴
-	-	-	۰%	-	۰%	-	۰%	-	-	-	محراب شماره ۵

بهار و تابستان ۱۳۹۷								تحلیل ویژگی‌های مضمونی، بصری و ساختاری در محراب‌های ...		۳۱
محراب										
شماره	۵۵%	-	۰%	-	۰%	-	۰%	-	-	۶
محراب										
شماره	۵۵%	-	۰%	-	۰%	-	۰%	-	-	۷
محراب										
شماره	۴۵%	-	۰%	-	۰%	-	۰%	-	-	۸
محراب										
شماره	۶۵%	-	۰%	-	۵%	-	۰%	-	-	۹
محراب										
شماره	۵۰%	-	۰%	-	۰%	-	۰%	-	-	۱۰
محراب										
شماره	۷۵%	-	۰%	-	۰%	-	۰%	-	-	۱۱
محراب										
شماره	۶۵%	-	۰%	-	۰%	-	۰%	-	-	۱۲
محراب										
شماره	۶۰%	-	۰%	-	۰%	-	۰%	-	-	۱۳

۳-۲- ویژگی‌های بصری

منظور از ویژگی‌های بصری، ویژگی‌های ظاهری و تزئینی محراب است که در خلق زیبایی نقشی اساسی دارند. مواردی که در این بخش مورد مطالعه قرار می‌گیرند به ترتیب عبارت‌اند از: کادر محراب

(ابعاد، نوع فرم و ...)، کادر کتیبه (تعداد، ابعاد، نوع فرم و ...)، نوشتار (نوع قلم، درصد اشغال در کل کادر محراب، رنگ، بافت و ...)، تصویر (نوع نقش مایه‌ها، درصد اشغال در کل کادر محراب، رنگ، بافت، ...).

الف) کادر: در میان محراب‌های دوره ایلخانی بزرگ‌ترین ابعاد از آن محراب شماره ۱ است. نکته حائز اهمیت این‌که محراب شماره ۱ در میان محراب‌های ادوار تاریخی ایران نیز بزرگ‌ترین محراب زرین‌فام محسوب می‌شود.

جدول شماره ۲- تحلیل ویژگی‌های بصری - کادر محراب‌های زرین‌فام دوره ایلخانی

تحلیل ویژگی‌های بصری - کادر	ابعاد کادر کلی به سانتیمتر	فرم	تعداد کادرهای کتیبه‌دار	درصد اشغال کادرهای کتیبه‌دار
محراب شماره ۱	۲۲۸/۶ × ۳۸۴/۵	مستطیل	۷	۶۰%
محراب شماره ۲	۵۲ × ۵۷	مستطیل	۲	۶۸%
محراب شماره ۳	۳۶/۲ × ۴۷/۲	مستطیل	۳	۸۵%
محراب شماره ۴	۳۶ × ۴۷	مستطیل	۳	۷۰%
محراب شماره ۵	۷۴ × ۷۶	مستطیل	-	-
محراب شماره ۶	۴۲ × ۶۲	مستطیل	۳	۵۸%
محراب شماره ۷	۴۶ × ۶۳/۵	مستطیل	۳	۵۸%
محراب شماره ۸	عرض ۹۲	مستطیل	۲	۴۸%
محراب شماره ۹	۲۱۲ × ۳۲۸	مستطیل	۹	۶۲%
محراب شماره ۱۰	۱۰۲/۸۷ × ۱۱۹/۰۶	مستطیل	۱	۵۳%
محراب شماره ۱۱	۴۷ × ۶۳	مستطیل	۳	۷۸%
محراب شماره ۱۲	۴۵/۵ × ۶۲	مستطیل	۳	۶۵%
محراب شماره ۱۳	۳۵/۶ × ۳۵/۶	مربع	۵	۵۳%

کادر کتیبه‌دار بزرگ

در میان کادرهای کتیبه‌دار محراب‌های زرین‌فام دوره ایلخانی، کادر حاشیه خارجی مکتوب محراب‌ها، بیشترین ابعاد را به خود اختصاص داده (محراب‌های شماره ۱ و ۹) و کادر کتیبه‌دار طاق‌نماها به ویژه در محراب‌های کوچک این دوره کوچک‌ترین ابعاد را دارند (محراب‌های شماره ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۱۰، ۱۱، ۱۲ و ۱۳). فرم غالب کادرهای کتیبه‌دار این دوره به شکل II می‌باشد. در هر کدام از محراب‌های شماره ۱ و ۹، از ۹ کادر کتیبه‌دار بزرگ استفاده شده است.

جدول شماره ۳- تحلیل ویژگی‌های بصری - کادر کتیبه‌دار محراب‌های زرین‌فام بزرگ دوره ایلخانی

تحلیل ویژگی‌های بصری - کادر	محراب شماره ۱		محراب شماره ۹	
	موقعیت	ابعاد به سانتیمتر	موقعیت	ابعاد به سانتیمتر
کادر کتیبه‌دار شماره ۱	کادر بزرگترین حاشیه کتیبه‌دار محراب	۹۵×۳۲	کادر شناسنامه محراب	۳۸/۵×۱۱/۵
کادر کتیبه‌دار شماره ۲	کادر بزرگترین طاق‌نمای محراب	پهنا ۲۴ طاق گونه دو قوسی	کادر بزرگترین حاشیه کتیبه‌دار محراب	۸۲×۳۴
کادر کتیبه‌دار شماره ۳	کادر کوچکترین طاق‌نمای محراب	پهنا ۱۴ طاق گونه دو قوسی	کادر بزرگترین طاق‌نمای محراب	۷۸×۲۳/۵
کادر کتیبه‌دار شماره ۴	کادر منطقه پانزدهم پلان خطی	۲۰۴×۹ مستطیل شکل	کادر منطقه یازدهم پلان خطی	۷۸×۱۷
کادر کتیبه‌دار شماره ۵	کادر منطقه شانزدهم پلان خطی	۲۰۴×۹ مستطیل شکل	کادر کوچکترین طاق‌نمای محراب	۱۱۰/۵×۱۰

تاریخ و فرهنگ						شماره ۱۰۰
کادر	کادر منطقه	۴۴×	II شکل	کادر منطقه	۱۵۵×۱۰	مستطیل
کتیبه‌دار	بیست و یکم	۱۰۶		پانزدهم پلان		شکل
شماره ۶	پلان خطی			خطی		
کادر	کادر شناسنامه	۴۵×۲۵	مستطیل	کادر منطقه	۱۵۵×۱۰	مستطیل
کتیبه‌دار	محراب		شکل	شانزدهم پلان		شکل
شماره ۷				خطی		
کادر	-	-	-	کادر منطقه ۲۳	ارتفاع ۶۸	پیکانی
کتیبه‌دار				پلان خطی		شکل روبه بالا
شماره ۸						
کادر	-	-	-	کادر منطقه ۲۵	۵۰×۱۳/۵	مستطیل
کتیبه‌دار				پلان خطی		شکل
شماره ۹						

نوشتار بزرگ

در محراب‌های بزرگ دوره ایلخانی، خط نسخ غالب است و حاشیه‌های کتیبه‌دار خارجی این محراب‌ها با خط ثلث اجرا شده و خطوط نواحی داخلی این محراب‌ها با خط نسخ اجرا شده‌اند. رنگ‌های غالب به کار رفته در این محراب‌ها آبی لاجوردی و سفید است.

جدول شماره ۴- تحلیل ویژگی‌های بصری - نوشتار محراب‌های زرین فام بزرگ دوره ایلخانی

محراب شماره ۱		محراب شماره ۹	
نوع خط	رنگ	نوع خط	رنگ
ثلث	لاجوردی	نسخ	لاجوردی
برجسته	برجسته	برجسته	برجسته

تحلیل ویژگی‌های بصری - نوشتار

کتیبه شماره ۱

کتابخانه شماره ۲	کوفی مشجر	لاجوردی	برجسته	ثلث	لاجوردی - سفید	برجسته
کتابخانه شماره ۳	نسخ	لاجوردی	برجسته	کوفی مشجر	لاجوردی - سفید	برجسته
کتابخانه شماره ۴	نسخ	لاجوردی	برجسته	کوفی مشجر	لاجوردی - سفید	برجسته
کتابخانه شماره ۵	نسخ	لاجوردی	برجسته	نسخ	لاجوردی	برجسته
کتابخانه شماره ۶	نسخ	فیروزه‌ای	برجسته	نسخ	لاجوردی	برجسته
کتابخانه شماره ۷	نسخ	لاجوردی	برجسته	نسخ	لاجوردی	برجسته
کتابخانه شماره ۸	-	-	-	نسخ	لاجوردی	برجسته
کتابخانه شماره ۹	-	-	-	کوفی مشجر	لاجوردی	برجسته

کادر کتیبه‌دار کوچک

در میان محراب‌های زرین‌فام دوره ایلخانی، محراب‌های ۲، ۳، ۴، ۶، ۷، ۸، ۱۰، ۱۱ و ۱۲ از کادر

کتیبه‌دار کوچک برخوردارند. در نوشتار کتیبه‌های این محراب‌ها از خطوط نسخ، نسخ خفی، کوفی مشجر و رقاع استفاده شده است. خط نسخ بیشترین کاربرد را داشته و خط رقاع تنها در محراب شماره ۱۲ خودنمایی می‌کند. به استثنای محراب‌های شماره ۲، ۸، ۱۰ و ۱۳، در هر کدام از این محراب‌ها، از ۳ کادر کتیبه‌دار کوچک استفاده شده است. ویژگی این کادرها در جدول شماره ۵ نمایش داده شده است. جدول شماره ۵- تحلیل ویژگی‌های بصری - کادر کتیبه‌دار محراب‌های کوچک و محراب‌های ناقص

دوره ایلخانی

تحلیل ویژگی‌های بصری - کادر	کادر کتیبه‌دار شماره ۱	کادر کتیبه‌دار شماره ۲	کادر کتیبه‌دار شماره ۳
موقعیت	کادر طاق‌نمای محراب	کادر طاق‌نمای محراب	کادر بزرگترین حاشیه کتیبه‌دار محراب
ابعاد به سانتی‌متر	۴/۵ پهنای	۵/۵ ضلعی	کادر بزرگترین حاشیه کتیبه‌دار محراب
فرم	طاق‌گونه ۴ قوسی	کادر هسته مرکزی	کادر طاق‌نمای محراب
موقعیت	کادر طاق‌نمای محراب	کادر هسته مرکزی	کادر بزرگترین حاشیه کتیبه‌دار محراب
ابعاد به سانتی‌متر	۴/۵ پهنای	۵/۵ ارتفاع	کادر بزرگترین حاشیه کتیبه‌دار محراب
فرم	طاق‌گونه ۴ قوسی	کادر هسته مرکزی	کادر بزرگترین حاشیه کتیبه‌دار محراب
موقعیت	کادر طاق‌نمای محراب	کادر هسته مرکزی	کادر بزرگترین حاشیه کتیبه‌دار محراب
ابعاد به سانتی‌متر	۴/۵ پهنای	۵/۵ ارتفاع	کادر بزرگترین حاشیه کتیبه‌دار محراب
فرم	طاق‌گونه ۴ قوسی	کادر هسته مرکزی	کادر بزرگترین حاشیه کتیبه‌دار محراب

۱. محراب شماره ۸، ۲ و ۱۰ دارای دو کادر کتیبه‌دارند و محراب شماره ۱۳ پنج کادر کتیبه‌دار دارد و محراب شماره ۵ فاقد کادر کتیبه‌دار است.

شماره ۱۰۰		تاریخ و فرهنگ		۳۸
۵ ضلعی	کادر ارتفاع خشت مرکزی	طاق گونه ۴ فرسی	کادر طاق نمای پهنا ۲/۵ محراب	کادر بزرگ‌ترین حاشیه کتیبه‌دار محراب ۱۰۰×۷/۵ شکل II
				محراب شماره ۱۲

نوشتار کوچک

در محراب‌های زرین‌فام کوچک دوره ایلخانی بیشتر از خطوط نسخ استفاده شده و رنگ لاجوردی و سفید رنگ‌های غالب خطوط نوشتاری محراب‌های این دوره است. کتیبه‌های خارجی محراب‌ها با فرم برجسته اجرا شده و خطوط نواحی داخلی به‌ویژه طاق‌نماها به صورت مسطح خلق شده‌اند.

جدول شماره ۶- تحلیل ویژگی‌های بصری - نوشتار محراب‌های کوچک و محراب‌های ناقص دوره

ایلخانی

کتیبه شماره ۱		کتیبه شماره ۲		کتیبه شماره ۳	
رنگ	بافت	نوع خط	رنگ	بافت	نوع خط
قهوه‌ای <td>مسطح <td>نسخ <td>لاجوردی - سفید <td>برجسته <td>-</td> </td></td></td></td>	مسطح <td>نسخ <td>لاجوردی - سفید <td>برجسته <td>-</td> </td></td></td>	نسخ <td>لاجوردی - سفید <td>برجسته <td>-</td> </td></td>	لاجوردی - سفید <td>برجسته <td>-</td> </td>	برجسته <td>-</td>	-
لاجوردی <td>برجسته <td>نسخ خفی <td>قهوه‌ای <td>مسطح <td>لاجوردی</td> </td></td></td></td>	برجسته <td>نسخ خفی <td>قهوه‌ای <td>مسطح <td>لاجوردی</td> </td></td></td>	نسخ خفی <td>قهوه‌ای <td>مسطح <td>لاجوردی</td> </td></td>	قهوه‌ای <td>مسطح <td>لاجوردی</td> </td>	مسطح <td>لاجوردی</td>	لاجوردی
نسخ <td>لاجوردی <td>محراب شماره ۲ <td>برجسته <td>نسخ <td>محراب شماره ۳</td> </td></td></td></td>	لاجوردی <td>محراب شماره ۲ <td>برجسته <td>نسخ <td>محراب شماره ۳</td> </td></td></td>	محراب شماره ۲ <td>برجسته <td>نسخ <td>محراب شماره ۳</td> </td></td>	برجسته <td>نسخ <td>محراب شماره ۳</td> </td>	نسخ <td>محراب شماره ۳</td>	محراب شماره ۳

محراب شماره ۱۲	نسخ	لاجرودی	برجسته	نسخ خفی	قهوه‌ای	مسطح	نسخ	لاجرودی	برجسته
----------------	-----	---------	--------	---------	---------	------	-----	---------	--------

کادر کتیبه‌دار و نوشتار محراب شماره ۱۳

در محراب شماره ۱۳ تعداد ۵ کادر کتیبه‌دار اجرا شده که فرم مستطیل شکل، فرم غالب آن‌ها محسوب می‌شود. در این محراب بزرگ‌ترین کادر مربوط به منطقه چهارم پلان خطی بوده و کادر طاق‌نمای محراب کمترین سطح کتیبه‌دار را شامل می‌شود. در این جا، خط نسخ خط غالب محسوب می‌شود و در نوشتار کتیبه‌های این محراب تنها از رنگ‌های قهوه‌ای و سفید استفاده شده است. در اجرای کتیبه‌های این محراب بافت تمامی کتیبه‌ها به صورت مسطح جلوه‌گر شده‌اند.

جدول شماره ۷- تحلیل ویژگی‌های بصری - کادر کتیبه‌دار محراب شماره ۱۳

محراب شماره ۱۳		تحلیل ویژگی‌های بصری - کادر و نوشتار
موقعیت	ابعاد به سانتیمتر	
موقعیت	۳۲ × ۳	کادر منطقه اول پلان خطی
فرم	مستطیل شکل	
نوع خط	ثلث	
رنگ	سفید	
بافت	مسطح	

کادر کتیبه‌دار شماره ۲	کادر منطقه چهارم پلان خطی	۳۵/۶×۲	مستطیل شکل	نامشخص	سینید	مسطح
کادر کتیبه‌دار شماره ۳	کادر منطقه پنجم پلان خطی	پهنا ۵/۵	شکل هندسی I	نسخ	سینید	مسطح
کادر کتیبه‌دار شماره ۴	کادر طاق‌نمای محراب	پهنا ۳/۵	مقرنس و پلکانی	نسخ	قهره‌ای	مسطح
کادر کتیبه‌دار شماره ۵	کادر کتیبه منطقه دهم پلان خطی	۴/۲×۴/۲	مربع شکل	نسخ	قهره‌ای	مسطح

ب) نقش مایه‌های گیاهی

در محراب‌های زرین‌فام دوره ایلخانی، نقوش گیاهی بسیار زیبایی به‌کاررفته و در این میان، اسلیمی‌های ساده، اسلیمی‌های پرکار، نقوش ختایی و نقوش ریز گیاهی، نقوش غالب محسوب می‌شود. اسلیمی دهن‌اژدری فقط در محراب شماره ۵ اجرا شده و در هیچ محراب دیگری وجود ندارد. محراب شماره ۵ تقریباً ۱۰۰ درصد سطوح خود را به نقوش گیاهی اختصاص داده است.

محراب شماره ۶	آبی لاجوردی - آبی روشن - سفید - آبی	۴۱%	-	-
محراب شماره ۷	آبی لاجوردی - آبی روشن - سفید - آبی	۴۱%	-	-
محراب شماره ۸	آبی لاجوردی - سفید - آبی	۵۳%	-	-
محراب شماره ۹	آبی لاجوردی - سفید - آبی فیروزه‌ای - قهوه‌ای - نخودی - سفید استخوانی	۳۱%	-	-
محراب شماره ۱۰	آبی لاجوردی - سفید - آبی	۴۹%	-	-
محراب شماره ۱۱	آبی لاجوردی - سفید - آبی	۲۱%	-	-
محراب شماره ۱۲	آبی لاجوردی - سفید - آبی	۳۱%	-	-

محراب شماره ۳	-	-	-	۳ %	۰%	-	سفید
محراب شماره ۴	-	-	-	۳ %	۰%	-	فیروززای - قهوه‌ای
محراب شماره ۵	-	-	-	۰ %	۰%	-	-
محراب شماره ۶	-	-	-	۴ %	۰%	-	سفید - قهوه‌ای
محراب شماره ۷	-	-	-	۴ %	۰%	-	سفید - قهوه‌ای
محراب شماره ۸	-	-	-	۲ %	۰%	-	سفید - قهوه‌ای
محراب شماره ۹	-	-	-	۴ %	۰%	-	قهوه‌ای روشن مایل به طلایی
محراب شماره ۱۰	-	-	-	۱ %	۰%	-	سفید - قهوه‌ای

شماره ۱۰۰	تاریخ و فرهنگ	۴۶
سفیید - قهوه‌ای - لاجوردی	۰% - ۴%	محراب شماره ۱۱
سفیید - قهوه‌ای - لاجوردی	۰% - ۴%	محراب شماره ۱۲
سفیید	۰% - ۱%	محراب شماره ۱۳

۳- ویژگی‌های ساختاری

مراد از ویژگی‌های ساختاری، همان خصوصیتی است که ارتباط میان عناصر موجود در محراب را برقرار می‌سازد. این ویژگی‌ها مستقیماً با شاکله و کیفیت اجرایی محراب در ارتباط است. در این جا برای کشف ویژگی‌های ساختاری، نوع ترکیب‌بندی و کیفیت اجرا (شمار کاشی‌های زرین‌فامی که برای ساخت محراب‌ها به کار رفته و ...)، مورد مطالعه قرار می‌گیرند. همه محراب‌های زرین‌فام دوره ایلخانی با ساختاری تقریباً قرینه خلق شده‌اند و تمامی آن‌ها دارای ترکیب‌بندی ایستا هستند. در این میان، محراب شماره ۱ با تعداد ۵۹ قطعه زرین‌فام، بیشترین تعداد کاشی را در خود جای داده است. بیشتر محراب‌های این دوره به ویژه محراب‌های کوچک، تنها با یک قطعه زرین‌فام ساخته شده‌اند. در میان محراب‌های دوره ایلخانی محراب‌های بزرگ‌تر همواره با کیفیت بیشتری خلق شده‌اند.

جدول شماره ۱۰- تحلیل ویژگی‌های ساختاری محراب‌های زرین‌فام دوره ایلخانی

تعداد کاشی‌ها	کیفیت اجرا	نوع ترکیب بندی				تحلیل ویژگی‌های ساختاری
		تکرار	توزیع	توزیع	توزیع	
۵۹ قطعه	کیفیت اجرا، عالی ارزیابی می‌شود	-	-	-	-	محراب شماره ۱
۱ قطعه	کیفیت اجرا، عالی ارزیابی می‌شود	-	-	-	-	محراب شماره ۲
۱ قطعه	کیفیت اجرا، خوب ارزیابی می‌شود	-	-	-	-	محراب شماره ۳
۱ قطعه	کیفیت اجرا، خوب ارزیابی می‌شود	-	-	-	-	محراب شماره ۴
۲ قطعه	کیفیت اجرا، عالی ارزیابی می‌شود	-	-	-	-	محراب شماره ۵
۱ قطعه	کیفیت اجرا، عالی ارزیابی می‌شود	-	-	-	-	محراب شماره ۶
۱ قطعه	کیفیت اجرا، عالی ارزیابی می‌شود	-	-	-	-	محراب شماره ۷
۴ قطعه	کیفیت اجرا، خوب ارزیابی می‌شود	-	-	-	-	محراب شماره ۸
۴۵ قطعه	کیفیت اجرا، عالی ارزیابی می‌شود	-	-	-	-	محراب شماره ۹
۶ قطعه	کیفیت اجرا، عالی ارزیابی می‌شود	-	-	-	-	محراب شماره ۱۰
۱ قطعه	کیفیت اجرا، عالی ارزیابی می‌شود	-	-	-	-	محراب شماره ۱۱

محراب شماره ۱۲	-	کیفیت اجرا، عالی ارزیابی می‌شود	۱ قطعه
محراب شماره ۱۳	-	کیفیت اجرا، خوب ارزیابی می‌شود	۱ قطعه

جمع بندی

بررسی ویژگی مضمونی ۱۴ محراب زرین‌فام دوره ایلخانی نشان از آن دارد که به استثنای یک قطعه، همه محراب‌ها، مضامین و مفاهیمی را در قالب کتیبه در دل خود جای داده‌اند. تا نیمه‌های این دوره، مضامین قرآنی مورد توجه بوده و از این زمان تا پایان دوره، توجه اندکی به مضامین غیرقرآنی از جمله ادعیه شده است.

در باب ویژگی‌های بصری محراب‌های زرین‌فام دوره ایلخانی، خط نسخ، پرکاربردترین خط در کتیبه‌نگاری محراب‌هاست و بعد از آن به ترتیب، خطوط کوفی مشجر یا کوفی تزئینی و ثلث، بیشترین نقش را در کتابت نوشتار ایفا می‌کند. بیشتر کتیبه‌ها، از رنگ آبی لاجوردی سود برده‌اند. سطوح دارای نوشتار که اغلب خارجی‌ترین حاشیه‌های مکتوب محراب‌ها را شامل می‌شوند، به صورت برجسته اجرا شده و بافت مسطح، بیشتر در کتیبه‌های محراب‌های کوچک، به ویژه در طاق‌نماهای آن‌ها به چشم می‌خورد. در این آثار، نقوش گیاهی متنوعی به کار رفته که بخش زیادی از سطوح محراب‌ها را پوشش داده‌اند. نقوش هندسی نیز جایگاه ویژه‌ای داشته و تقریباً در تمامی محراب‌ها به کار رفته‌اند.

محراب‌های بزرگ نسبت به محراب‌های کوچک ساختاری ایستاتر دارند و تا پایان دوره، به تدریج از ایستایی محراب‌ها کاسته شده است. کیفیت اجرای محراب‌ها، وابسته به ابعاد آن‌ها متغیر است؛ به گونه‌ای که کیفیت اجرا به مراتب در محراب‌های کوچک، پایین‌تر است. در اواخر دوره ایلخانی، اُفت کیفیت و کاهش تعداد قطعات کاشی زرین‌فام به کار رفته در محراب‌ها مشهود است؛ به گونه‌ای که تقریباً تمامی محراب‌های کوچک، تنها با یک قطعه زرین‌فام خلق شده‌اند. به نظر می‌رسد یکی از دلایل اصلی کوچک شدن ابعاد محراب‌های زرین‌فام در پایان دوره ایلخانی، تولید سفارشی آن‌ها برای مصارف شخصی بوده است. توجه به مسائل اقتصادی و صرف وقت کمتر در تولید محراب‌های زرین‌فام در اواخر دوره ایلخانی، به همان نسبت از کیفیت مضمونی، بصری و ساختاری محراب‌ها کاسته است.

فهرست منابع

قرآن کریم

- پوپ، آرتور اپهام، سیری در هنر ایران، علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۸۷ ش.
- توحیدی، فائق، فن و هنر سفالگری، سمت، تهران، ۱۳۹۴ ش.
- جلالی، میثم، (۱۳۹۲)، «کاشی‌های زرین‌فام حرم امام رضا علیه‌السلام سندی از هویت تاریخی شهر مشهد»، در مشکوه، ش ۱۱۹، تابستان ۱۳۹۲، صص ۱۳۸-۱۵۶.
- خسروی، هوشنگ و یزدان فرخی، تاریخ ایران در دوره مغول و ایلخانان، تهران: دانشگاه پیام نور، ۱۳۹۱ ش.
- سجادی، علی، سیر تحول محراب در معماری اسلامی از آغاز تا حمله مغول، میراث فرهنگی، ۱۳۷۶ ش.
- سلیمی، مینو، «هنر کاشی و محراب»، در کتاب ماه هنر، ش ۷۷ و ۷۸، بهمن و اسفند ۱۳۸۳، صص ۱۵۲-۱۵۹.
- شایسته‌فر، مهناز، «نقش مایه‌های تزئینی سفالینه‌های دوره ایلخانان موزه ایران باستان»، در هنرهای تجسمی، ش ۲۷، ۱۳۸۶ ش، صص ۲۲-۲۹.
- صدری، مهدی، «خاندان ابی طاهر کاشانی: آفرینندگان محراب‌های زرفام»، در فصل‌نامه هنر، ش ۱۵، بهار ۱۳۶۷، صص ۲۸-۳۹.
- طهوری، نیر، «جستجوی مفاهیم نمادین کاشی زرین‌فام»، در فرهنگستان هنر، خیال ۱، ش ۱، بهار ۱۳۸۱، صص ۵۸-۸۹.
- طهوری، نیر، «کاشی‌های زرین‌فام دوره ایلخانان مغول»، در کتاب ماه هنر، ش ۴۵ و ۴۶، خرداد و تیر ۱۳۸۱، صص ۷۲-۸۱.
- فغفوری، رباب و بلخاری قهی، حسن، «تجلی حکمت اسلامی در ساختار و مضامین محراب زرین‌فام حرم مطهر رضوی»، در نقش جهان، ش ۱، سال چهارم، تابستان ۱۳۹۳، صص ۷-۱۶.
- کفیلی، حشمت، «محراب‌های زرین‌فام حرم مطهر در موزه مرکزی آستان قدس رضوی»، در شمس (نشریه الکترونیکی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی)، ش ۱۸، بهار ۱۳۹۲، صص ۱-۲۸.
- محمد زاده میانجی، مهناز، بررسی سیر تحول سفال زرین‌فام در جهان، سروش، تهران، ۱۳۹۲ ش.
- معتقدی، کیانوش، «شکوه کاشی زرین‌فام در محراب‌های حرم مطهر رضوی»، در آستان مهر، ش ۲ و ۳، ۱۳۹۱ ش، صص ۲۸-۳۵.
- معتقدی، کیانوش، خاندان ابی طاهر کاشانی، پیکره، تهران، ۱۳۹۳ ش.
- نیکخواه، هانیه و علی شیخ‌مهدی، «رهیافتی به سیاست‌های فرهنگی ایل خانان در سده سیزدهم/هفتم در واکاوی نقوش سفال‌های زرین‌فام ایران»، در مطالعات هنر اسلامی، ش ۱۳، پاییز و زمستان ۱۳۸۹، صص ۱۰۹-۱۲۹.
- نیکخواه، هانیه، «نگاهی بر سفال زرین‌فام ایرانی»، در کتاب ماه هنر، ش ۱۵۱، فروردین ۱۳۹۰، صص ۷۶-۸۶.
- واتسون، آلیور، سفال زرین‌فام ایرانی، سروش، تهران، ۱۳۹۰ ش.

منابع الکترونیکی

مجموعه خصوصی دوریس دوک، در ایالت هاوایی آمریکا

www.dorisdukecollections.org

موزه اسلامی شانگری

Shangri la, Museum of Islamic Art, Culture & Design, Hawaii (September 2018), Available at SSRN http://www.shangrilahawaii.org/islamic_art_collection/

موزه ویکتوریا و آلبرت لندن

Victoria and Albert Museum, Islamic Arts, London (September 2018), Available at SSRN https://www.vam.ac.uk/collections/islamic_middle_east

موزه «والترز»، بالتیمور آمریکا

Walters Art Museum, Islamic Arts Collections Baltimore, (September 2018), Available at SSRN https://art.thewalters.org/detail/29876/mihrab_plaque/

موزه ملی ایران www.nmi.ichto.ir

مجموعه خصوصی هنرهای اسلامی دیوید در شهر کپنهاگ دانمارک

The David Collection, The collections of Islamic Art, Copenhagen, Denmark, (September 2018), Available at SSRN <https://www.davidmus.dk/en/collections/islamic>

موزه لاکما، لس آنجلس

The Los Angeles County Museum of Art (LACMA) collections encompass the geographic world and virtually the entire history of art, (September 2018), Available at <https://collections.lacma.org/node/239878>

موزه گلبنکیان <http://gulbenkian.pt>

موزه لوور، پاریس www.Louvre.fr

موزه متروپولیتن، نیویورک

Metropolitan Museum of Art, New York (September 2018), Available at SSRN <https://www.metmuseum.org/art/collection/search#!?q=Mihrab%20Islamic%20Art>